

Enriketa Pandelejmoni (Papa)

Universiteti i Tiranës

**Kujtesa dhe rrëfimi i
historive jetësore mbi
kampet e punës së detyruar,
internimet dhe burgjet në
Shqipërinë komuniste**

ABSTRAKT

Kujtesa kulturore e shprehur në tekste, ceremoni, imazhe, arkitekturë, monumente, etj, ofron një narrativë publike të ngjarjeve historike. Rrëfimet jetësore të ish-të burgosurve politikë analizohen për të rikonstruktuar të vërtetën e persekutimit komunist dhe një qasje të re drejt kujtesës historike.

Historia dhe kujtesa në shoqërinë posttotalitare

Kohët e fundit në Shqipëri ka disa përpjekje nga institucione të ndryshme publike, shkencore apo OJF të ndryshme për t'u marrë me komunizmin dhe rishikimin e periudhës komuniste në Shqipëri nga këndvështrime të reja bazuar kryesisht në materiale të reja arkivore, por bazuar dhe nga qasje të ndryshme shkencore. Në prill 2018, historiani shqiptar i mesjetës Pëllumb Xhufi¹⁾, rihapi debatin mbi periudhën komuniste si dhe mbi vendet e kujtesës, për shkak të deklaratave të tij mbi kushtet në kampin e punës së detyruar të Tepelenës. Deklaratat e Xhufit u pasuan nga një numër artikujsh dhe debatesh televizive mbi komunizmin në Shqipëri dhe kampet e punës së detyruar dhe burgjet. Nga këto konstatime duket se shoqëria shqiptare është tejet sensitive kundrejt së shkuarës së saj komuniste. Kjo ishte konstatuar më parë edhe nga përfundimet e anketës së kryer nga Prezenca e OSBE në Shqipëri,²⁾ ku u theksua nevoja për ndërtimin e një diskursi më të gjerë mbi të kaluarën komuniste të Shqipërisë, i cili vazhdon të paraqitet si një nga diskurset më polarizuese dhe kontroversiale mbi kulturën e kujtesës në Evropë. Ndërsa disa vende të ish Bllokut Lindor e kanë përdorur të kaluarën e tyre për të ndërtuar identitetet kombëtare, të tjera vende tentojnë drejt krijimit të kujtesave nostalgjike të jetës përgjatë komunizmit. Disa qeveri në fillim të rënies së Perdes së Hekurt e përkrahën dhe e nxitën investigimin e krimeve të komunizmit në vendet e tyre, ndërsa në disa vende të tjera u vu re një lloj mohimi dhe idealizimi të asaj periudhe.

Sot ka një numër të madh të studimeve mbi kujtesën, në kuptimin që i ka dhënë historiani francez Pierre Nora, lieux de memoire apo “vende të kujtesës”,³⁾ të ekspozuara përmes monumenteve, memorialeve dhe veprave të artit, si dhe në librat shkollorë. Qasja e Noras mbi kujtesën gjeti përhapje ndër shumicën e studiuesve që merren me memorien dhe madje, shërbeu dhe në “konstruimin e identiteteve nacionale”. Sot ka edhe qasje të tjera, të cilat edhe e kundërshtojnë Nora, por prapë qasja e tij mbetet ndër kryesoret, kur duam të konfigurojmë dhe ndërtojmë të kaluarën.

1) Më 2 prill 2018, historiani shqiptar Pëllumb Xhufi deklaroi gjatë një emisioni televiziv, se kushtet në Kampin e punës së detyruar në Tepelenë nuk ishin dhe aq të këqia, në krahasim me kushtet e Shqipërisë së atëhershme.

2) Citizens understanding and perceptions of the Communist past in Albania and expectations for the future. [online: www.osce.org/albania/286821?download=true]

3) Pierre Nora (ed.), Les lieux de memoire, 7 vols. (Paris: Gallimard, 1984).

Pas rënies së komunizmit, në të dy anët e Perdes së Hekurt, u duk një lloj boom-i në shpërthimin e kujtimeve mbi atë periudhë. Si kujtimet personale dhe ato kolektive u çliruan nga kufizimet që shteti i mëparshëm kishte vënë, në kuptimin e ideve “mik-armik”, të asociuara me Luftën e Ftohtë.⁴⁾

Ndaj rikthimi tek studimet mbi kujtesën kanë ndodhur në shumë plane dhe në shumë nivele dhe gjithmonë mbeten një “nachholende Prozess” në ndërtimin e kujtesës së mbarë kombit, ku përfshihen të gjitha llojet e kujtesave.⁵⁾ Trajtimi i së kaluarës së një shoqërie posttotalitare kërkon së pari të institucionalizohet kërkimi shkencor nëpër institucione shkencore apo qendra kërkimore që trajtojnë të kaluarën.

Por, siç ka shkruar dhe Todorova, për Evropën Lindore duket se euforia që u vu re pas fundit të socializmit - hapja e arkivave, shpërthimi i kujtesave, parashikimet jomodeste, por as entuziaste mbi zhvillimin e një revolucioni historik - do të ndodhte kudo në Evropën Lindore. Por, nga çka ndodhur që atëherë, kjo nuk ndodhi.⁶⁾ Sot ende mbetet shumë për t’u bërë në kërkimet shkencore, qoftë nga ana përshkrimore, por dhe kualitative në gjithë Evropën Lindore.⁷⁾

Në kuadër të rishkrimit të historisë, pas rënies së komunizmit në Evropën Lindore, sipas Haider kujtesa mbetet një fushë e rëndësishme, kur duam të kuptojmë të kaluarën. Kujtesa, ndërgjegjja historike dhe identiteti janë të pasqyruara dhe të krijuara madje, në ato që dokumentohen dhe shkruhen në tekstet e historisë, dhe sidomos në tekstet shkollore.⁸⁾

Por ky proces i rishkrimit të historisë dhe të të kuptuarit të së kaluarës komuniste në Evropën Lindore mbetet ende një proces i ngadaltë dhe tepër sensitiv. “Rikthimi i historisë” në Evropën Lindore kërkonte që të zbulohet e kaluara ashtu siç kishte ndodhur vërtetë (eigentlich gewesen), duke

4) Jan-Werner Muller, ‘Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory’, in Jan-Werner Muller, *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. (Cambridge University Press, 2004. 3-35. 19.)

5) Po aty, 37.

6) Maria Todorova, Introduction. *The Process of Remembering Communism*, in Maria Todorova, *Remembering Communism. Genres of representation*, (New York 2010), 9-34, 9-10.

7) Po aty.

8) Haider, H. *Rewriting history textbooks*, in Stan L.; Nedelsky N. (eds.) *Encyclopedia of Transitional Justice*, Cambridge, Cambridge University Press.

dekonstruktuar narrativën e vetme komuniste.

Një proces ky tejte sfidues, plot me ambiguitete që rezultoi fillimisht në një “harresë” të së shkuarës komuniste, më pas në rishikime e rishkrime të shumta së të kaluarës, ku siç ka pohuar Judt, rezulton se e kaluara nuk do të dukej më e njëjtë si më parë në asnjë shtet.⁹⁾ Ndaj dhe Mazower në mënyrë ironike ka theksuar se, ndonjëherë është më lehtë të ëndërrosh ëndrrat e vjetra sesa të ëndërrosh nga e para, pasi mund të ndodhi që do të shfaqen edhe makthe dhe do të zgjohesh e do gjendesh para realiteteve të panjohura më parë.¹⁰⁾

Megjithatë në realitetet e reja të post-1989 natyra pluraliste e shoqërisë të ofron interpretime të ndryshme mbi të shkuarën, të cilat ndonjëherë mund të jenë edhe kontradiktore.¹¹⁾

Në Shqipëri kërkimi shkencor mbi komunizmin, kujtesën mbi të dhe vendet e kujtesës është ende në fillimet e tij. Literatura mbi komunizmin dhe kujtesën është e mangët dhe mund të përmbledhet në artikuj gazetash dhe në botimet e ish të përndjekurve politikë.¹²⁾ Krimet e komunizmit nuk janë studiuar thellësisht dhe ndër studimet serioze mbi dhunën dhe terrorin komunist në Shqipëri mund të përmendim botimet e Institutit të Studimit të Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, sidomos Enciklopedia e Viktimave të komunizmit në Shqipëri dhe kolana e botimeve të tyre.¹³⁾ Ndërsa studimi i komunizmit dhe i kujtesës mbi të nga këndvështrimi i studimeve kulturore konsiston vetëm në disa botime të fundit me intervista mbi kujtesën kolektive.¹⁴⁾ Por studime të tjera të qenësishme mbi komunizmin, të kaluarën komuniste dhe kujtesën ende mungojnë.

9) Tony Judt, *The Past in another country; myth and memory in post-war Europe*, in Jan- Werner Muller, *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. (Cambridge University Press, 2004, 157-183, 179.

10) Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*(London: Penguin, 1998), 403.

11) Gabriel Marin, *Tackling Agora Problems of the Present from Pandora's toolbox of the past. How teaching history can democratize the 'Other Europe'*, in Raluca Grosescu (ed.), *Teaching History of Communism in Eastern Europe. Compendium of Good Practices*, (Bucharest 2013), 15-36, 17.

12) Uran Butka, *21 vjet burg komunist 1961-1982. Kujtime, mbresa, portrete dhe refleksione*, Tiranë, 2001; Amik Kasaruho, *Një ankth gjysmëshekullor: Shqipëria e Enver Hoxhës*, Tiranë: 1996; Tomor Aliko, *Genocidi mbi elitën intelektuale të kombit shqiptar nën terrorin komunist*, Tirane: 2007; Agim Musta, *Libri i zi i komunizmit shqiptar*, Tirane: 2007; Tomor Aliko, *Genocidi gjysëm shekullor në Shqipëri*, Tiranë: 2010.

13) Fjalori Enciklopedik i Viktimave të Terrorit Komunist (Vol. I-V), Tiranë, 2015-2017.

14) Fabian Kati, *Formësimi i kujtesës kolektive. Ngjarjet e Dukagjinit, Malësia e Madhe, Postrribë, 1945-1946*. Tiranë: UET Pres, 2015.

Duke pasur si fokus të studimit tim periudhën komuniste me interes ndjek herë pas here botimet e reja mbi periudhën komuniste, sidomos ato të karakterit bibliografik dhe memuaristik, këto të fundit sidomos botime të Institutit për Studimin e Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, si “Zërat e Kujtesës”, dokumentarët e ndryshëm me fokus rrëfimet jetësore mbi vuajtjet dhe terrorin në kampet e burgjet e komunizmit në Shqipëri si dhe intervistat që ish të burgosur politikë, ish të internuar politikë japin mbi atë periudhë. Por, si historiane gjithnjë kam një dilemë mbi mënyrën e rikonstruimit objektiv të së shkuarës komuniste në Shqipëri, duke e konsideruar si një nga periudhat më problematike e më delikate për t’u trajtuar nga konditat e sotme, posttotalitare të një shkence të lirë e të pacensuruar. Metodologjikisht ky rikonstruim duhet të mbështetet në qasje multidisiplinore dhe kështoj metodologjia e ndjekur në të është e gërrshetuar nga analiza e diskurseve kryesore teorike mbi kujtesën dhe ndikimin e saj në procesin e të mbajturit mend dhe përkujtimit të së shkuarës nga grupet kolektive apo komunitetet etnike dhe kombëtare, nga qasja, jo vetëm e analizës së dokumenteve arkivore apo legjislacionit të kohës, por edhe mbi historitë gojore të bashkëkohësve të komunizmit në Shqipëri. Pra, nga kujtesa e njerëzve mbi komunizmin.

Kujtesa dhe raporti me historinë

Kujtesa historike karakterizohet nga ndryshimi i vazhdueshëm i kontekstit historik. Ndryshime ndodhin në shoqëri, në politikë, në mënyrën e jetesës, mentalitet dhe kjo shkakton nevojën e njerëzve për të zbuluar të kaluarën.

Konstruktimi historik apo lidhjet/vendet e kujtesës nga ana tjetër janë të bazuara mbi faktet historike dhe rekonstruimin njerëzor. Pra, studimi i historisë apo i lidhjeve me vendet e kujtesës nuk është vetëm studimi i realitetit, por më shumë studim i realitetit të rikonstruktuar dhe bashkë me të dhe i asaj, sepse njerëzit rikrijojnë realitetin në mënyra të ndryshme. Riinterpretimi konstant i historisë sipas periudhave të ndryshme historike, ku disa heronj të një periudhe ktheheshin në armiq të një tjetre, apo e kundërta, të gjitha këto interpretime të vazhdueshme të historisë shqiptare mund të kthehen edhe në eksperiencë tronditëse për dikë që ka qenë gjallë dhe i ka përjetuar gjatë këto periudha të ndryshme historike, gjë që mund të shkaktojë edhe një mpirje/ngrirje të disa njerëzve përkundrejt interpretimeve të historisë. Nga ana tjetër, ky reflektim

historik i kujtesës mbi të kaluarën është gjithashtu një burim i mirë i të kuptuarit të asaj që çfarë mendojnë njerëzit në të tashmen mbi të kaluarën e dhimbshme të komunizmit.

Kujtesa në vetvete, siç pohon, Geoffrey Cubbit mund të kuptohet në mënyra të ndryshme. Ajo mund të jetë shumë personale dhe individuale, por ajo mund të lidhet edhe me institucionet sociale dhe të ketë formë kulturore, për disa ajo është çka mbetet nga eksperiencat e së shkuarës, për të tjerë ajo është thjeshtë një rikonstruktim i eksperiencave të së shkuarës, por nga këndvështrimi i së tashmes.¹⁵⁾ Por, “historia” sipas Hegelit në studimin e tij “Leksione mbi Filozofinë e Historisë” përshtat dhe anën objektive dhe anën subjektive në rrëfenjën e saj. Jo më kot, sipas Hegelit, “pa kujtesën e së shkuarës nuk mund të ketë histori”, në kuptimin e ngjarjeve, të cilat janë domethënëse mbi eventet e përbashkëta të përjetuara nga një komunitet kolektiv i ndërgjegjshëm për ato ngjarje që kanë ndodhur në të kaluarën. Prandaj ndërgjegjësimi kolektiv nënkupton dhe një kujtesë të përbashkët, pasi pa të nuk mund të ekzistojnë as ligje as drejtësia, as struktura politike dhe as objektiviteti kolektiv. Prandaj, përfundon Hegel, pa historinë, nuk ka histori, nuk ka shtet.¹⁶⁾

Nga ky këndvështrim duket se kujtesa ka të bëjë së pari me fiksimin e ngjarjeve të së shkuarës dhe shkrimin e historisë. Pra, si i dimë informacionet mbi të kaluarën e largët nga perspektiva e kujtesës kolektive? Një nga burimet kryesore konsiston në materialet e shkruara, të cilat hedhin dritë mbi ato ngjarje që kanë ndodhur dikur, duke nxjerrë në pah dhe perceptimin e konceptuar në Lashtësi apo Mesjetë, se pa shkrimin nuk mund të ketë histori, aq më tepër që “ajo çka vlen të mbahet mend medoemos që do të jetë shkruar nga një dëshmitar, i cili konsiderohej atëherë si historiani më i mirë”.¹⁷⁾

Njerëzit tentojnë të komunikojnë përmes kujtesës kolektive dhe kujtesa kulturore e një komuniteti kryesisht bazohet në tekste, në ceremoni, imazhe, arkitekturë dhe monumente, të hartuara për të kujtuar ngjarje të rëndësishme për këtë grup. Të gjitha këto memoriale sanksionohen nga instancat shtetërore, qeveria apo nga vetë komuniteti i qytetarëve. Kujtesa kulturore ofron kështu

15) Cubitt, Geoffrey, *History and Memory*, Manchester University Press, 4.

16) G.H.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Stuttgart, 1928, 97-98.

17) Amos Frankenstein, “Collective Memory and Historical Consciousness”, *History and Memory*, Vol. 1, No. 1, 1989, 5-26. 5.

një narrativë publike të ngjarjeve historike, bazuar në versionet zyrtare të historisë, por edhe në ato versione multivokale, të vetë narratorëve të ngjarjeve. Këto narrativa historike plotësojnë nevojat për një histori të përbashkët, për një identitet të komunitetit dhe janë pjesë të rëndësishme në jetët e njerëzve dhe komuniteteve.

Por, nga historianët duket se në përgjithësi ka një lloj skepticizmi kur vjen puna tek trajtimi i së shkuarës bazuar edhe mbi studimet e kujtesës. Historianët theksojnë se, kujtesa është një proces rekonstruktivist, duke e ndërtuar të kaluarën nga perspektivat aktuale. Ndaj mendoj se kur duam të konstruktojmë të kaluarën, sidomos të kaluarën e një shoqërie totalitariste mendoj se metodologjikisht ka disa qasje që duhen cekur. Ndryshe do të hasim vështirësi në zbërthimin e kujtesës. Kështu, një aspekt përfshin analizën fenomenologjike të procesit të të mbajturit mend, siç duhet konsideruar dhe saktësia dhe vërtetësia e të dhënave, të cilat rikujtohen në rrethana të caktuara. Tjetër është edhe analiza e formave të narrativave që përdoren në rikujtimin e ngjarjeve të së shkuarës. Me rëndësi po ashtu është edhe analiza e kontekstit social në të cilin njerëzit kujtojnë. Të gjitha këto analiza dhe shqyrtime gërshetohen në disa disiplina që kanë fokuse të ndryshme mbi kujtesën, duke e konsideruar kujtesën herë si diçka personale apo individuale, por ka dhe disiplina si historia p.sh. që e konsideron kujtesën si subjektive apo ka dhe disiplina që e shohin kujtesën si diçka të jashtme, që nuk prek thelbin e fenomenit/ngjarjes që ka ndodhur në të shkuarën.¹⁸⁾

Por a konsiston kujtesa vetëm në rizbulimin e atyre që kanë ndodhur vetëm me anë të shkrimit, apo ndodhin dhe procese të tjera mendore, konjitive e psikologjike, të cilat ngurtësojnë momente domethënëse të së kaluarës në ndërgjegjen individuale apo më gjerë, në ndërgjegjen kolektive të një grupi, etnie, kombi? Të mbajturit mend është një veprim mendor dhe kështu është personal dhe patjetër që në këtë proces duhet bërë dallimi midis asaj që mbajmë mend nga përvojat personale të ngjarjeve të së kaluarës dhe atyre që na injektohen nga burime të ndryshme informacioni mbi të kaluarën. Madje, as memoria e njerëzve okularë në ngjarje të përbashkëta nuk është e njëjtë, por varion nga individ në individ, bazuar dhe në perceptimet, ndjesitë dhe asocimet personale të gjithsecilit në ngjarjen në fjalë. Kujtesa kulturore i referohet kryesisht dimensionit të jashtëm

18) Cubitt, Geoffrey, *History and Memory*, Manchester University Press, 7.

të memories njerëzore, të cilën ne e konceptojmë si një memorie krejtësisht të brendshme - e lokalizuar brenda trurit të individit, përmbajtja e së cilës studiohet nga shkenca e encefatologjisë, neurologjisë apo psikologjisë dhe aspak nga studimet kulturore. Por, sipas Assmann, pikërisht përmbajtja e memories, mënyra se si memoriet organizohen, kohëzgjatja e tyre, janë më shumë jo pjesë e një magazinimi apo kontrolli të brendshëm, se sa kanë të bëjnë me kushtet e jashtme të imponuara nga shoqëria dhe nga konteksti kulturor.¹⁹⁾ Pra, kujtesa është një veprim mendor vetjak i ndërgjegjshëm, qoftë kur ka lidhje me ngjarje personale, qoftë me ngjarje të përbashkëta me shoqërinë ku jeton. Por, ama, në të gjithë procesin personal të të mbajturit mend, kujtesa mbi ngjarjet e së shkuarës nuk mund të shkëputet nga konteksti social, pasi identiteti personal i individit është ndërtuar mbi identitetin kolektiv social të komunitetit, etnisë, kombit të cilit i përket. Unë si person nuk jam i/e shkëputur nga komuniteti kolektiv të cilit i përkas, dhe i gjithë identiteti im personal është i ndikuar nga institucionet sociale, shtetërore, kolektive dhe eventet, simbolet e përbashkëta, njerëzit me të cilët jam hasur në të qenit tim pjesëtar i një komuniteti të caktuar social.

Ndërgjegjësimi im mbi të shkuarën ka lidhje me ndërgjegjësimin tim si anëtar/e i/e komunitetit social e kolektiv ku jam pjesë. Por, kujtesa individuale dhe lidhja e saj me ndërgjegjësimin kolektiv mbi të kaluarën sot në një periudhë postnacionaliste dhe multikulturore duket se nuk është patjetër e njëjtë. Prandaj dhe Pierre Nora e ngre problemin e kujtesës kolektive në varësi të periudhës dhe vendit, ku identiteti kolektiv sipas Nora nuk është më aq i qartë siç ka qenë më parë.²⁰⁾ Ndaj, historia e kujtesës është shumë e rëndësishme jo vetëm për faktin se, ajo studion mënyrat se si e shkuara përfaqësohet sot, le të themi në një muze, por edhe me faktin se ajo merret edhe me studimin e mentalitetit të njerëzve në të shkuarën, mbi përzierjet fetare, praktikat dhe përfaqësimet simbolike, të cilat së bashku formojnë perceptimet e njerëzve mbi të kaluarën.²¹⁾ Nga ky këndvështrim, historia e kujtesës synon dhe rindërtimin e modeleve të sjelljes, të formave shprehëse dhe mënyrave të heshtjes, me të cilat kuptohen botëkuptimet

19) Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 5.

20) Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations* 26, 1989, 7-24.

21) Po aty, 1389.

dhe sensibilitetet kolektive. Elementët kryesorë janë edhe përfaqësimet, imazhet, mitet dhe vlerat e njohura dhe të toleruara nga grupet shoqërore apo nga e gjithë shoqëria, të cilat së bashku formojnë psikologjinë kolektive.²²⁾

Historia gojore dhe kujtesa mbi të shkuarën

Studiuesit që merren me historinë gojore fokusohen mbi mënyrat se si rikujtimet individuale inkuadrohen në shkrime dhe modele mendore. Prandaj dhe studimet mbi kujtesën lidhen edhe me studimet mbi historinë gojore. Studimet e historisë gojore patën një hov të zhvillimit të tyre përgjatë viteve 1970 me studimet e një sërë autorësh si, Ronald Grele, Luisa Passerini, Alessandro Portelli apo Michael Roper, studime të cilat shënojnë edhe një ndryshim epistemologjik të modelit interpretues të historisë gojore. Shumë historianë filluan t'i kushtojnë vëmendje formave të narracionit dhe dimensionit kreativ të rrëfjave gojore dhe u riorientuan në studimet e tyre mbi kujtesën, mbi të shkuarën nga shkencat sociale dhe kulturore. Ky ndryshim në metodologji u shfaq dhe në të ashtuquajturën "linguistic turn" (kthesa linguistike), qasje që merr në konsideratë edhe rolin e madh që gjuha dhe diskursi kulturor kishin në formimin e interpretimeve individuale të eksperiencave të së shkuarës.²³⁾

Megjithatë historia gojore si lëmi shkencor që ndërthur në fokusin e saj të studimit ndërdisiplinaritetin merret gjerësisht me kujtesën dhe rrëfimet e individëve mbi përjetimet e tyre. Historia gojore nuk interesohet thjesht për të zbuluar dhe analizuar burimet që përfshijnë kujtesën personale, por historianët që merren me oral history aktivizohen fuqishëm për ta përfshirë kujtesën si një evidencë (provë) dokumentare por fluide, e cila është një element intrigues në procesin historik, dhe ndaj të cilës studiuesit duhet të gjejnë mënyrat si t'i qasen.²⁴⁾

22) Për më shumë mbi psikologjinë kolektive dhe mentalitetet shih studimin analitik të Robert Mandrou, *Historie/ L'Histoire des mentalites*, in *Encyclopaedia universalis*, Paris, 1971.

23) Green, Anna 2004. Individual Remembering and 'Collective memory': Theoretical Presuppositions and Contemporary debates. *Oral History*, Vol 32, No. 2. *Memory and Society*, 35-44.

24) Po aty.

Brenda studimeve të historisë gojore sot ka një tendencë për t'u përqendruar jo më mbi kontekstin individual, por mbi atë social dhe kulturor, në të cilin ndodh eventit. Kështu, historia gojore po konverton me studimet mbi kujtesën kolektive, në të cilën kujtesa individuale është e zhytur brenda kujtesës kolektive.

Studiuesit që merren me historinë gojore shikojnë tek memoriet e informantëve të tyre mjetet për të rikonstruktuar të kaluarën nga këndvështrime që neglizhohen nga master- narrativat e historianëve, nga historitë publike, apo nga ato që janë konsideruar nga Yerushalmi si “makineri të kujtesës”²⁵⁾ si librat, filmat, muzetë, përvjetorët etj.²⁶⁾, që na ndihmojnë të formojmë njohuritë kulturore të përbashkëta dhe t'ua transmetojmë brezave pasardhës.

Siç ka pohuar një ndër historianet më me zë të historisë gojore, Luisa Passerini, “ajo që i intereson nuk është gjallëria e rikujtimit, jo aq saktësia ndaj realitetit të dala prej intervistave, të cilat do të ishin burime sekondare për një historian, por më shumë ajo që më intereson është versioni i historisë së treguar prej informantëve”.²⁷⁾ Kështu, siç pohon antropologu Marc Augë eksperiencat e së kaluarës përballen me rrezikun e harresës, sipas të cilit *‘memories are crafted by oblivion as the outlines of the shore are crafted by the sea’*.

Augë diskuton mbi raportin e harresës dhe përkujtimit, duke theksuar dhe “detyrën” që pasardhësit kanë për të kujtuar dhe ruajtur të kaluarën e paraardhësve të tyre.²⁸⁾ Ndaj kujtesat nuk shuhën asnjëherë përfundimisht, ato lënë gjurmë dhe vazhdojnë të ndikojnë jo vetëm në sjelljen tonë, por edhe në mënyrën si kujtojmë.

Sot teoritë interpretuese të historisë gojore apo narratives jetësore konsistojnë në tre modele që interveprojnë me njëri-tjetrin, të cilat mund t'i kategorizojmë si kulturore, sociale dhe psikologjike. Modeli kulturor kryesisht analizon për shembull se si individët bazuar mbi mite arkitipe formojnë dhe ndjekin zhanre/mënyra të veçanta të të treguarit të historisë dhe forma të caktuara narrative. Ky model bazohet, së pari, në teoritë antropologjike dhe letrare, sipas të cilave, mitet kulturore dhe narrativa tradicionale në një farë

25) Termi “makineri të kujtesës” është përdorur nga Yosef Haim Yerushalmi në studimin e tij mbi Hebrenjtë dhe kujtesën, Yerushalmi, Y H, Zakhor, Jewish History and Jewish Memory, Seattle, 1982.

26) Po aty.

27) Passerini, Luisa, *Autobiography of a Generation: Italy, 1968* (Hanover, NH and London, 1996), 23.

28) Augë, Marc, *Oblivion*, MinneaDolis, 2004, 20.

mënyre influencojnë edhe ndërgjegjen historike, të shfaqur me format e të shprehurit gojor.²⁹⁾ Por, megjithatë tjetër gjë është të “shpalosësh/zbulosh” narrativën individuale, duke përdorur metodologjinë e analizave kulturore; dhe tjetër gjë është të përcaktosh shkrimet publike kulturore, brenda të cilave duhet të përshtaten apo futen edhe narrativat individuale.

Ndërsa modeli social dhe psikologjik i teorisë interpretuese të historisë gojore, kryesisht fokusohet mbi atë se në cilin kontekst rikujtimi ndodh, dhe mbi imperativa psikologjike të përbashkëta, të cilat janë në themel të konstruimit të historive mbi të kaluarën. Kjo kërkon që kujtesa individuale, tregimet personale mbi të shkuarën të mos jenë të izoluara nga narrativa publike, por madje të veprojnë sipas kësaj narrative.³⁰⁾

Siç e përmend dhe Passarini, në jetën e përditshme, sidomos në regjimet totalitare, kemi të bëjmë me “nxitjen e memories fallse” nga ana e shtetit e publike, të cilat prodhonin një kujtesë të homogjenizuar dhe artificiale,³¹⁾ përkundrajt asaj individuale pluraliste. Një nga pikat kyçe në diskursin në studimet mbi historinë gojore është edhe lidhja midis memories individuale dhe përkujtimit publik. Pra e mënyrës se si formimi i modelit individual personal/individual influencohet dhe pranohet nga modeli publik mbi të shkuarën. Sipas Dawson, kompozimi subjektiv individual i ngjajëve ndikohet edhe nga fuqia e faktit që duhet të konvertojë me versionet edhe të njerëzve të tjerë, pra me versionin “zyrtar” publik.³²⁾

Rrëfimet e historive jetësore mbi kampet e punës së detyruar dhe burgjet komuniste

Për ta konkretizuar teorinë me rikonstruktimin e së kaluarës komuniste në Shqipëri, duhet të theksoj se, për të rikonstruktuar të kaluarën, qoftë dhe të një eventit të përveçëm për nga rëndësia historike, qoftë edhe të një eventit të dhimbshëm, siç mund të jetë rasti i Tepelenës, studiuesit duhet të marrin

29) Samuel, Raphael; Thompson, Paul, *The Myths We Live*. London: Routledge, 1990.

30) Roper, Michael, *Remembering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of memory in Personal Narratives of the Great War*, *History Workshop Journal*, no 50, 2000, p. 183.

31) Passerini, Luisa, *Introduction, Memory and Totalitarianism* (Luisa Passerini ed), Transaction Publishers; New Brunswick, London, 2008, p. 8.

32) Dawson, Graham, *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imaging of Masculinities*. London: Routledge, 1994, p. 23.

KUJTESA DHE RRËFIMI I HISTORIVE JETËSORE MBI KAMPET E PUNËS SË DETYRUAR, INTERNIMET DHE BURGJET NË SHQIPËRINË KOMUNISTE

parasysh jo vetëm ato dokumente arkivorë, që i kanë mbijetuar amullisë së postkomunizmit në Shqipëri. Përkundrazi, në analizën historike duhet marrë parasysh edhe kujtesa mbi atë ngjarje apo historitë gojore mbi të kaluarën komuniste në Shqipëri.

Në rastin e kampit të Tepelenës duhet konsideruar dhe kujtesa e të mbijetuarve të tij, ajo që rëndom quhet “kujtesë kolektive” e grupit të “banorëve” të Tepelenës apo Kampit të Turanit. Kujtesa kolektive është një paraqitje e së kaluarës e një grupi apo komuniteti të përbashkët. Kujtesa është një pleksje kujtimesh individuale dhe kolektive të atyre ngjarjeve që individi mban mend vetë sa është gjallë në këtë jetë, por dhe shndërrohet në memorie kolektive dhe sociale, kur ngjaija në fjalë rikujtohet dhe rrëfëhet brenda komunitetit. Siç ka theksuar studiuesi gjerman, Jan Assmann, kujtesa sociale mbi një ngjarje apo event të së kaluarës do të ndryshojë me kalimin e kohës, pasi personi a personat që e mbajnë mend ngjarjen nuk do të jenë më gjallë për ta treguar “si ka ndodhur vërtetë”, nga këndvështrimi apo nga eksperiencia e tyre personale. Sipas Jan Assmann, ky është momenti i kalimit nga kujtesa komunikuese (kommunikatives Gedachtnis) tek kujtesa kulturore (kulturelles Gedachtnis) e gjithë komunitetit. Pikërisht gjatë këtij kalimi ndodh edhe konflikti midis “historisë dhe kujtesës”, ku në thelb të historisë qëndron diskursi kritik që është jokompatibël ndaj kujtesës. Historia gjithnjë është dyshuese ndaj kujtesës. Ambicia e historisë (historianëve) sipas historianit francez Pierre Nora, nuk qëndron tek ekzaltimi, lartësimi, por tek zhdukja/asgjësimi i asaj ngjarjeje që nuk i përshtatet versionit zyrtar mbi të kaluarën. Një histori e përgjithësuar pa dyshim që do të ruajë disa muze, disa medalje e monumente - le të themi materialet e nevojshme për punën e saj - por ajo do t'i boshatisë ato nga ato që për ne (komunitetin) do të mund të ishin lieux de mémoire (vendet e kujtesës).

Megjithatë kur duam të analizojmë kujtesën dhe historitë e rrëfyera me qëllimin e rikonstruimit të së shkuarës totalitare, duhet të kemi parasysh, se në publik konstruimi i së shkuarës, i cili shpeshherë i përshtatet narracionit publik, mbart edhe efektin psikologjik mbi individin që rikujton, i cili në këtë përpjekje për një “rikujtim të përshtatshëm” eliminon edhe memoriet e dhimbshme të së shkuarës dhe në një mënyrë të pandërgjegjshme individi i përshtat të kaluarën individuale interpretimit të sotshëm, duke e vështirësuar më tej procesin e studimit të memories dhe “objektivitetit historik” në konstruimin historik të së

shkuarës. Por ka dhe individë, që përballë traumës së një të kaluarë të dhimbshme harrojnë ose dëshirojnë të heshtin, përballë traumës dhe tronditjes që e kaluara shkakton tek ta, siç ka dhe individë, të cilët fillojnë dhe rrëfejnë historitë e tyre të kaluara. Historitë e këtyre të fundit, qëllon shpeshherë të mos merren seriozisht për t'u studiuar nga historianët tradicionalë, pasi ato nuk bazohen në dokumentet e kohës, "nuk vërtetohen nga dokumentacioni arkivor" dhe kështu edhe instrumentalizohen si subjektive.

Por nga aspekti i analizës së procesit të kujtuarit dhe historisë gojore, këto rrëfime jetësore janë të rëndësishme, pikërisht për të mësuar mbi traumën individuale dhe kontekstin social ku individë ndihej i goditur në kushtet e një regjimi totalitar. E rëndësishme mendoj se sot është, të studiohet mënyra se si njerëzit kujtojnë dhe se si njerëzit e rrokin jetën e tyre nën diktaturë përballë qasjes me kujtesën publike apo rikonstruimin e së kaluarës nga instancat shtetërore apo publike. Ky është një proces i vështirë, pasi së pari kemi të bëjmë me njerëz, të cilët rrëfejnë përmes së kaluarës së tyre edhe dhimbjen dhe psikologjikisht mbart nota të rënda emocionale. Megjithatë përballë instrumentalizimit të së kaluarës përmes hegjemonisë së historisë zyrtare apo publike, këto rrëfime kanë një rëndësi të jashtëzakonshme për të kuptuar se çfarë ka ndodhur me njerëzit, aty ku dokumenti arkivor është i papërdorshëm ose është i manipuluar.

Një tjetër domosdoshmëri për të marrë në konsideratë historitë gojore të dëshmitarëve të dhunës, dhe sidomos viktimave të krimeve gjatë periudhës së komunizmit është dhe rreziku i harresës. Siç ka pohuar Maria Todorova, sot jemi përballë një urgjence ekzistenciale për të nxitur njerëzit të dëshmojnë mbi eksperiencat e tyre gjatë regjimit komunist, pasi këto lloj eksperiencash jetësore rrezikojnë të vdesin. Ata që kanë lindur gjatë komunizmit dhe kanë kaluar vitet e maturisë nën atë regjim, pra ata që janë tek të dyzetat e deri tek të shtatëdhjetat, po adaptojnë dhe po harrojnë çka ndodhur.³³⁾

Sot komunizmi në Shqipëri kujtohet në mënyra nga më të ndryshmet, qoftë nga perspektiva personal a publike. Njerëzit evokojnë të kaluarën të nxitur edhe nga debatet publike, nga fjalori politik apo ngjarjet me reminishencë nga e kaluara

33) Todorova, Maria, *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, In. Todorova, Maria; Dimou Augusta; Trobst, Stefan. CEU Pres: Budapest, New York, 6-7.

komuniste. Rasti më i fundit debati mbi kthimin në Shqipëri të Mit'hat Frashërit, debat që nxiti antikomunistët, studiuesit dhe nostalgjikët të përballeshin edhe njëherë me të shkuarën komuniste dhe narrativën legjitimuese të të konsideruarit të kundërshtarëve politikë si “armi” dhe “fajtor”. Megjithatë, mendoj se pavarësisht debateve dhe diskursit delikat mbi komunizmin, ende pak është bërë, sidomos në këndvështrimin e historive personale të njerëzve që jetuan në komunizëm.

Çfarë dimë mbi burgjet e komunizmit? Çfarë dimë mbi njerëzit që dënoheshin në bazë të Nenit 55/2 për agjitacion dhe propagandë? Cilat ishin vendet e dënimit? Cila ishte rutina e përditshme e njerëzve të dënuar për krime politike nëpër burgje e kampe pune? Si ushqeheshin? Në ç'ambiente punonin? Cilat ishin kampet e punës dhe vendet e internimit? Cila ishte përditshmëria e fëmijëve të internuar? Sa fëmijë kanë qenë të internuar? Cila ishte historia e tyre? Sa fëmijë vdiqën? A ekzistojnë statistika për numrin e të përndjekurve politikë, të të dënuarve me vdekje, me internime, me burgime? Deri diku edhe ekzistojnë përgjigje të pjesshme, por më rezulton se panorama që mund të krijohet nga përgjigjet e pyetjeve të sipërpërmendura apo edhe të shumë të tjerave që mund të bëhen, rezulton jo e plotë. Ndaj nevojitet që sidomos historianët, antropologët apo në përgjithësi studiuesit e shkencave humane dhe sociale të kthejnë interesin e studimeve të tyre edhe nga zbardhja e së kaluarës së dhimbshme të komunizmit në Shqipëri.

Duke analizuar rrëfimet e personave që kanë vuajtur në kampet e punës, si në Tepelenë vihet re një lloj uniformiteti të historive vernakulare të rrëfyera nga ato që kanë vuajtur në të, ku në sy të bie uria, vuajtja, trauma e deportimit, skamja e periudhës së kaluar në kamp. Kështu Asije Habili,³⁴⁾ e internuar familjarisht më 1945 në Berat, Turan e Tepelenë 1949, rrëfen se, *“Në Tepelenë nuk e dinim ç'na priste, dhe as që e përfytyronim dot gjithësesi. Por, çfarë vuajtëm dhe hoqëm ishte jashtë çdo imagjinate. Na lanë 8 ditë rresht pa bukë dhe asnjë mundësi për t'u ushqyer. Njerëzit filluan të vdesin nga uria. Ndërkohë drurët e shkurret rrotull kampit u 'pastruan' nga gjethet, që filluam t'i mbledhnim e t'i ziejmë në formë lakrash, me një dore oriz, sa për të shuar urinë.”*³⁵⁾

34) Zërat e Kujtesës, Vëll. IV, 2017, 74.

35) Po aty, 77.

Nga rrëfenja e dëshmitares shfaqet trauma, pazotësia për të ndihmuar në rast vdekje të fëmijëve, si dhe dhuna e autoriteteve të kampit. Histori të tilla i gjejmë në versione të ndryshme nga shumë persona që kanë rrëfyer historitë jetësore të tyre të botuara nga ISKK në kolanën “Zërat e kujtesës”.

Po nga rrëfimi i historisë së Asijes, mësojmë mbi dhimbjen dhe kushtet mjerane dhe abandonimin e viktimave dhe në rast morti:

“Xhevati u sëmur të premtën e dha shpirt të shtunën pas 8 ditësh. Ishte vetëm 13 vjeç.

Nana niset për në Drejtorinë e Kampit. Takohet me Nëndrejtorin, i cili mbaj mend që quhet Syrja. E njofton se i ka vdekur djali dhe i lutet t’i thotë një polici të shkojë në Tepelenë sa për t’i blerë pak metra kambrik, për qefinin.

I drejtohet me fjalët:

Zotni më ka vdekur djali!

Mirë e ka bërë! - i përgjigjet ai.

Mirë thua ti, por unë kam hall ta varros, e s’kam qefin!

Ka sa të duash fier, gur e dhë - ia kthen zyrtari me emrin Syrja.

Nana kthehet në kazermë, gris disa rroba e sajon me to një qefin. Ndërkohë kishim lajmëruar një hoxhë, të internuar kuptohet, i cili i bën adetet e xhenazes, sipas rregullit mysliman duke e larë e pastruar. Ndërsa një plak tjetër na ndihmon ta rregullojmë një arkivol, i cili u sajua prej një arke dërrase që kishim me vete. Kishim nijetin që t’ia merrnim eshtrat Xhevatit prej aty, e t’ia varrosnim në Krujë ”³⁶⁾

Ndërsa nga rrëfimi i Lek Previzit të internuar në Porto Palermo, Turan e Tepelenë me familjen e tij, mësojmë po histori të ngjashme mbi kushtet mjerane të kampit:

“Tepelena ka histori të gjatë, se ku i hoqën nga Berati familjet për t’i dërguar në Tepelenë. Nuk ishte krijuar akoma kampi i Tepelenës, por i strehuan në disa baraka në Turan, që kishin qenë baraka për italianët dhe në Veliçor. I kanë futur drejt e në rifuxhio, pa asnjë pajisje, asgjë fare. Kur i internonin njerëzit, i merrnin me rrobat e trupit. Të internuarit flinin në gurë ose mbi

36) Po aty, 80.

dërrasa... I transferuan atje 40 makina, me rreth 2000 e ca vetë brenda, dhe i hodhën në rifuxhio, pa asnjë konditë, pa banjo ku edhe uji u jepej me racion nga një depo e madhe me çimento, me nga një sapllakë në ditë. Kjo situatë ka qenë në Turan. Për t'u larë s'kishte asgjë; u duhej të merrnin ujë nga një vijë, por, që ishte edhe e pisët. Buka e të internuarve vinte nga Berati; ishte bukë misri.... Të internuarve u jepej vetëm atë bukë, nga 500 gramë në ditë. Në këto kushte menjëherë plasën sëmundjet. Kjo ka ndodhur në Turan, para se të zhvendoseshin në Tepelenë. Filluan të sëmuren në masë dhe të vdisnin shtatë vetë në ditë... Mjek jo, ilaçe jo, ushqim jo, e si do shkonte ndryshe? Vetëm brenda një nate, në një kazermë vdiqën 33 fëmijë”.³⁷⁾

Ndërsa Azis Ndreu që ka vuajtur punën në Kampin e Turanit e Tepelenës rrëfen:

“Kështu filluam jetën në Kampin e Turanit. Bukën shkonim dhe e merrnim në krah punëtorët në Tepelenë, në qytet. Tepelena nuk ishte e përgatitur për të furnizuar me bukë 2000 vetë, plus dhe buka e misrit vinte krejt e papjekur, vetëm se e ngrohnim. E qullët, baltë. Dhe nga 600 gramë që kishim racionin, na jepnin 500 gramë, se pjesa tjetër ishte firo. Ishte baltë, jo bukë.” “... Pjesa tjetër prej atyre që mund të ishin për punë, duke filluar nga mosha ime, 13 vjeç e lart, i nisën për të hapur rrugën Veliçot-Memaliaj, sepse atë kohë, nuk kishte rrugë nga krahukëtej; kishte vetëm në krahun matanë Vjosës. Dhe kështu ngrejnë dhe një kamp pune në Memaliaj. Për punëtorët filloi gjella. E kam fjalën, supa e orizit a diçka e ngjashme, sepse racioni i bukës mbeti i njëjtë. Kurse shumica mbeti në Turan... Pastaj vdekja erdhi e u bë një gjë e zakonshme. Ulërimat që dikush vdiq... Nuk di ç'të thuash më përpara. Unë i kam të gjalla të gjitha në mendje...”³⁸⁾

Kushte të ngjashme ka rrëfyer dhe Gani Kupi mbi Kampin e punës së Maliqit më 1947: “Kam parë edhe burra shumë të mirë, të cilët mblidhnin duqë duhani dhe i thithnin. Kam parë njëherë një të burgosur, i cili mbasi shikoi anash me kujdes që të mos e shihnin të tjerët kapi një lëkurë bostani në gropën e mbeturinave, i ra dy herë pantallonave me të për ta fshirë dhe filloi ta hante.”³⁹⁾

Kushtet e vështira dhe dhuna e ushtruar nëpër burgje e kampe të punës,

37) Zërat e Kujtesës, Vëll. I, ISSK: Tiranë, 2014, 320.

38) Zërat e Kujtesës, Vëll. III, ISSK: Tiranë, 2016, 244-245.

39) Zërat e Kujtesës, Vëll. I, ISSK: Tiranë, 2014, 18.

duket se ndahet nga shumë ish të dënuar dhe internuar dhe në versionet e tyre është pikërisht dhuna që theksohet, e cila është vështirë të dokumentohet nga dokumentet e kohës. Po të mos ishte për rrëfimet jetësore të viktimave, është e vështirë dokumentimi i saj.

Nga dëshmia e Mark Alisë, që vuante dënimin në Kampin e Thumanës: *“Mbaj mend Vangjel Rrëmbecin, kur përdorte korentin në kampin e punës në Thumanë. Operatori ulte voltazhin, e lidhnin të burgosurin me hekura gjermane, e lagnin çimenton me ujë, e ulnin të burgosurin në të dhe i lëshonin korrentin në dy gishtat e këmbës* ⁴⁰⁾ Ndërsa Ndrek Bazhdari i burgosur 17 vjeç në burgun e Burrelit rrëfen se, *“.. mbas nja dy javësh në birucë erdhi një komision mjeko-legal ushtarak dhe, kur hapën derën e birrucës sonë, njëri prej tyre, kur më pa mua ashtu të dobët e të verdhë krejt, u shtang: Uaa!! Po ky fëmijë, çfarë do këtu? Është i burgosur, - i përgjigjet njëri prej mjekëve”*.⁴¹⁾

Ndërsa Lavdosh Beqo i dënuar me 18 vjet burg, rrëfen se, “Burreli ishte shumë i ashpër, si nga trajtimi, ashtu edhe nga klima. Por edhe për shkak të ujit. Burgu furnizohej me ujë nga një pus. Pusi infektohej nga enët e palara që futeshin për të marrë ujin. Dhe shpesh binte diarreja. Me këtë shkak shumë vetë gjetën vdekjen nga dehidratimi i organizmit dhe mungesa e ilaçeve.”^{42) 43)}

Rrëfim të ngjashëm tregon edhe Uran Kostreci mbi burgun e Burrelit, *“Një kapter i burgut, Asllan Uka quhej, me një pamje të rreptë siç ishin të gjithë këta kapterët e burgjeve, i lig, megjthëse kishte edhe më të ligj se ai, gjëja e parë që na tha, ishte: - Hm! Këtu i thonë Burrel, ku hyn e nuk del!. Ishte tamam si përshëndetja e Karontit te “Ferri ” i Dantes.”*⁴

Intervista dhe rrëfime të tilla nga ish viktimat e regjimit komunist në Shqipëri janë të shumta. Për ta konkretizuar kërkimin e objektivitetit historik në analizën e atyre ngjarjeve që kanë ndodhur në kampet e punës dhe burgjet do të konstatoja, se nëse këto rrëfime do të hidhen tutje, refuzohen si të pavërteta, si të pabazuara në dokumente të arkivave të shtetit komunist, atëherë do të shkojmë drejt humnerës së harresës, amnezisë kolektive. Siç ka pohuar dhe historiani Peter Burke, “historia edhe mund të harrohet nga fitimtarët”, duke lënë në hije

40) Zërat e Kujtesës, Vëll. I, ISSK: Tiranë, 2014, 16-17.

41) Zërat e Kujtesës, Vëll. II, ISSK: Tiranë, 2015, 34.

42) Zërat e Kujtesës, Vëll. II, ISSK: Tiranë, 2015, 146.

43) Zërat e Kujtesës, Vëll. III, ISSK: Tiranë, 2016, 210.

ngjarje që nuk u interesojnë apo që duan t'i anashkalojnë e lënë në harresë. Kështu, do të jetë shumë e kollajtë më pas ta rikonstruktojmë historinë e së shkuarës përmes varianteve “zyrtare”, duke pretenduar se regjimi i Enver Hoxhës “nuk ka qenë dhe aq i keq”. Na duhet edhe kujtesa e atyre që i mbijetuan atij kampi apo kampeve e burgjeve të komunizmit, na duhen rrëfimet e jetëve të tyre, na duhet historia e jetuar e tyre, për të kuptuar së pari si ka funksionuar ai sistem dhunues i lirive dhe të drejtave të njeriut dhe më pas, për të analizuar mjetet e dhunës komuniste. Pa “vendet e kujtesës” një histori e komunizmit bazuar vetëm në dokumente arkivore, do të jetë e mangët.

Diskursi i të kujtuarit të diktaturës komuniste po bëhet gjithnjë e më e rëndësishme si për të tashmen, por dhe për të ardhmen e shoqërisë shqiptare. Krahësi me disa vende të tjera ish komuniste të Evropës Lindore, ky moment mund të duket i vonuar. Por ,pavarësisht kësaj, angazhimi për të reflektuar mbi të kaluarën komuniste të Shqipërisë është esenciale për të krijuar një hapësirë të përbashkët e një common sense, për kujtesën kolektive të Shqipërisë postkomuniste. Trajtimi i së kaluarës së Shqipërisë nën diktaturën komuniste ka një rëndësi të madhe për shoqërinë shqiptare, duke e konsideruar atë, jo vetëm si një proces shërimi, nga këndvështrimi i drejtësisë tranzitore, të atyre të drejtave njerëzore që u mohuan dhe dhunuan gjatë asaj periudhe, por përbën dhe një shans për ndërtimin në të ardhmen të një kulture sa më demokratike për Shqipërinë postkomuniste.

Literatura:

- Agim Musta, Libri i zi i komunizmit shqiptar, Tirane: 2007.
- Amik Kasaruho, Një ankth gjysmëshekullor: Shqipëria e Enver Hoxhës, Tiranë: 1996.
- Amos Frankenstein, “Collective Memory and Historical Consciousness”, History and Memory, Vol. 1, No. 1, 1989, 5-26.
- Anna Green, 2004. Individual Remembering and ‘Collective memory’: Theoretical Presuppositions and Contemporary debates. Oral History, Vol 32, No. 2. Memory and Society. 35-44.
- Augé, Marc, Oblivion, Minneapolis, 2004.

- Cubitt, Geoffrey, *History and Memory*, Manchester University Press.
- Fabian Kati, *Formësimi i kujtesës kolektive. Ngjarjet e Dukagjinit, Malësia e Madhe, Postrribë, 1945-1946*. UET Pres, Tiranë 2015.
- Fjalori Enciklopedik i Viktimave të Terrorit Komunist (Vol. I-V), Tiranë, 2015-2017.
- H.F. Hegel, *Vorlesungen uber die Philosophie der Geschichte*, Stuttgart, 1928.
- Gabriel Marin, *Tackling Agora Problems of the Present from Pandora's toolbox of the past. How teaching history can democratize the 'Other Europe'*, in Raluca Grosescu (ed.), *Teaching History of Communism in Eastern Europe. Compendium of Good Practices*, (Bucharest 2013), 15-36.
- Graham Dawson, *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imaging of Masculinities*. London:Routledge, 1994.
- Haider, H. *Rewriting history textbooks*, in Stan L.; Nedelsky N. (eds.) *Encyclopedia of Transitional Justice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Jan-Werner Muller, 'Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory', in Jan-Werner Muller, *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. (Cambridge University Press, 2004. 3-35.)
- Luisa Passerini, *Introduction, Memory and Totalitarianism* (Luisa Passerini ed), Transaction Publishers; New Brunswick, London, 2008.
- Luisa Passerini, *Autobiography of a Generation: Italy, 1968* (Hanover, NH and London, 1996).
- Maria Todorova, *Introduction. The Process of Remembering Communism*, in Maria Todorova, *Remembering Communism. Genres of representation*, New York. 2010, 9-34.
- Maria Todorova, *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, In. Todorova, Maria; Dimou Augusta; Trobst, Stefan. CEU Pres: Budapest, New York, 2014.

KUJTESA DHE RRËFIMI I HISTORIVE JETËSORE MBI KAMPET E PUNËS SË DETYRUAR, INTERNIMET DHE BURGJET NË SHQIPËRINË KOMUNISTE

- Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Penguin: London, 1998.
- Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations* 26, 1989, 7-24.
- Pierre Nora (ed.), *Les lieux de memoire*, 7 vols. Gallimard: Paris, 1984.
- Robert Mandrou, *Historie/ L'Histoire des mentalités*, in *Encyclopaedia universalis*, Paris, 1971.
- Roper, Michael, *Remembering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of memory in Personal Narratives of the Great War*, *History Workshop Journal*, no 50, 2000.
- Samuel, Raphael; Thompson, Paul, *The Myths We Live*. Routledge: London, 1990.
- Tomor Aliko, *Genocidi gjysëm shekullor në Shqipëri*, Tiranë, 2010.
- Tomor Aliko, *Genocidi mbi elitën intelektuale të kombit shqiptar nën terrorin komunist*, Tirane, 2007.
- Tony Judt, *The Past in another country; myth and memory in post-war Europe*, in Jan- Werner Muller, *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. (Cambridge University Press, 2004, 157-183.)
- Uran Butka, *21 vjet burg komunist 1961-1982*. Kujtime, mbresa, portrete dhe refleksione, Tiranë, 2001.
- Yosef Yerushalmi, *Y H, Zakhor, Jewish History and Jewish Memory*, Seattle, 1982.
- Zërat e Kujtesës. ISSK: Tiranë, Vëll. I, 2014.
- Zërat e Kujtesës. ISSK: Tiranë, Vëll. II, 2015.
- Zërat e Kujtesës. ISSK: Tiranë, Vëll. III, 2016.
- Zërat e Kujtesës. ISSK: Tiranë, Vëll. IV, 20